

AZƏRBAYCANDA EKOLİNGVİSTİKA VƏ TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Leyla MƏLİKOVA*

Xülasə: Ekologiya elmi bütün dünyada yüz illərdir inkişaf edir. Son bir neçə onillikdə onun intensivliyi ona gətirib çıxarmışdır ki, bu gün ekologiya və ekoloji problemlər bütün cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutur. Qloballaşma şəraitində ekoloji problemlərin həlli dünya birliyinin birgə səylərini, eləcə də beynəlxalq informasiya mübadiləsini tələb edir. Ekoloji mətnlərin səriştəli tərcüməsinə ehtiyac getdikcə artır. Ekologiya sahəsində peşəkar tərcümə praktiki olaraq sənayenin bir sahəsinə cevrilib. Bu, sənədlərin tərcüməsi və ekoloji məsələlərlə məşğul olan təşkilatların digər fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Buraya Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatlar üçün tərcümələr, bütün rəsmi dillərdə yayılmalı olan konfrans materialları da daxildir. Peşəkar tərcümə ekoloji təhlükəsizlik və sosial məsuliyyət məsələlərinə diqqət yetirən istənilən şirkət və ya qurum üçün aktualdır. Aydın olur ki, tərcümənin əhəmiyyəti ekoloji problemlərin müxtəlif dillərdə müzakirə olunmasını təmin etmək və bununla da onu hər kəs üçün əlçatan etmək, ekoloji təhlükəsizliyi təşviq etmək zərurətindən irəli gəlir.

Tərcümənin funksiyası bir dildə ifadənin semantik məzmununu və üslub xüsusiyyətlərini başqa bir dil vasitəsi ilə çatdırmaqdır. Ətraf mühitlə bağlı mövzular demək olar ki, hər gün mediada yer alır və onlara dövlət orqanları və qurumları tərəfindən toxunulur, ona görə də onunla bağlı hər şey tərcümə edilərkən sadə və başa düşülən olmalıdır.

Tədqiqatımızın məqsədi ekoloji mətnlərin tərcüməsində ümumi qanunauyğunluqları və tendensiyaları müəyyən etmək, onları öyrənmək və ən çox istifadə olunan tərcümə üsullarının çeşidini müəyyən etməkdir. Açıqlanan mövzunun praktiki və nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi mətnin tərcüməsi heç bir sərbəstliyə imkan vermir. Ekoloji mətnləri tərcümə edərkən elmi problemin məzmununu optimal şəkildə etibarlı, dəqiq, obyektiv çatdırmaq və eyni zamanda iki xalqın dil, mədəni, mental və mənəvi fərqlərini nəzərə almaq lazımdır.

Açar sözlər: *ekoloji mətnlər, tərcümə, lingvoekologiya, tərcümə üsulları, terminologiya*

Ecological and Translation Problems in Azerbaijan

Abstract: Environmental science has been developing throughout the world for hundreds of years. In the last few decades, its intensity has led to the fact that today ecology and ecological development occupy an important place in all life. Globalization requires joint efforts of the world community, social and international information systems to solve social and environmental problems. The need for competent translation of environmental texts is increasing. Translation in the field of ecology has practically become an industrial sector. This involves translation of documentation and other activities of organizations related to environmental issues. This includes translations for international organizations, such as the European Union, conference proceedings, which must be disseminated in all official languages. Professional translation is relevant for any company or institution that deals with issues of environmental safety and social responsibility. It is clear that the importance of translation comes from the need to ensure that environmental issues are discussed in different languages and thereby make them accessible to everyone, promoting environmental safety.

The function of translation is to transfer the semantic content and stylistic features of an expression in one language to another language. Environmental topics appear in the media almost every day, government bodies and institutions are involved, so everything with it should be simple and understandable when translated.

The practical and theoretical significance of the stated topic is that the translation of a scientific text does not allow any liberties. When translating environmental texts, it is necessary to optimally reliably, accurately, objectively convey the content of a scientific problem and at the same time take into account the linguistic, cultural, mental and spiritual differences of the two peoples.

Key Words: *ecological texts, translation, linguoecology, translation methods, terminology.*

Giriş

İyirmi birinci əsrin əvvəlləri texnoloji və elmi-texniki tərəqqinin görünməmiş inkişaf tempi ilə yadda qaldı. Son onillikdə ekologiyanın mütərəqqi inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin hər bir insanın həyatında mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Bəşəriyyət ya “sönən”, ya da yenidən “alovlanmağa” başlayan global iqtisadi böhrana baxmayaraq, bütün dünyada yataqların işlənilməsi və istismarı, hasilatın artırılması, yeni müəssisələrin istismara verilməsi sahəsində fəal şəkildə fəaliyyətini davam etdirir. Bütün bunlar ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Təbii ki, müəssisə sahibləri ətraf mühitin istehsal fəaliyyətinin mənfi

* Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya fakültəsi, Bakı, Azərbaycan leyla.melikova@baau.edu.az

nəticələrindən qorunmasına yönəlmiş kompleks işlərin görülməsi üçün böyük maliyyə vəsaiti qoyduğunu bəyan edirlər. Lakin görülməli tədbirlər təbiətimizi qorumaq üçün çox vaxt yetərli olmur.

Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə problemlərinin həllinə böyük əhəmiyyət verilir. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev 2010-cu ili Azərbaycanda “Ekologiya ili” elan etmişdir. Elə bu il COP29 konfransının Bakıda keçirilməsi də Azərbaycanın yaşıl keçid istiqamətində göstərdiyi səylərin nəticəsidir.

Ekoloji siyasətin əsasını təşkil edən ekoloji sağlamlıq sahəsində nəticələrin əldə edilməsi məqsədilə respublikada Avropa qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir sıra mühüm qanunlar, normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmiş, dövlət proqramlarının tələblərinə cavab verən dövlət proqramları hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Respublika üçün aktual olan ekoloji problemlərin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında həlli məqsədilə müvafiq dövlət proqramları çərçivəsində tədbirlər həyata keçirilir.

Lakin uzun müddət ərzində yığılıb qalmış ekoloji problemlər iqtisadiyyatı keçid mərhələsini yaşayan Azərbaycan Respublikasının imkanları hesabına həll edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının əsas ekoloji problemləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Su ehtiyatlarının tikinti sularından, o cümlədən transsərhəd çirklənməsi;
- 2) Yaşayış məntəqələrinin keyfiyyətli su ilə təminatının aşağı səviyyədə olması, istehlakçılara çatdırılma yolunda içməli suyun itirilməsi, kanalizasiya xətlərinin olmaması;
- 3) Sənaye müəssisələrindən və nəqliyyat vasitələrindən atmosfer havasının çirklənməsi;
- 4) Əkinə yararlı torpaqların deqradasiyaya uğraması (eroziya, şoranlıq);
- 5) Bərk sənaye və məişət, o cümlədən təhlükəli tullantıların təkrar emalı prosesinin düzgün idarə olunmaması;
- 6) Biomüxtəlifliyin azalması;
- 7) Meşə ehtiyatlarının, faunanın, o cümlədən balıqçılıq təsərrüfatının sayının azalması.

Hal hazırda Azərbaycanda mühüm ekoloji problemlərdən biri də Qarabağın işğaldan azad olmuş əraziləri ilə bağlıdır. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinin Qələbə ilə başa çatması torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə yanaşı, Ermənistanın ərazilərimizdə apardığı ekoloji terror aktlarına da son qoydu. Rəsmi İrəvanın ölkəmizə qarşı apardığı təcavüzkar siyasəti nəticəsində 30 ilə yaxın müddətdə şəhərlərimizin, kəndlərimizin dağıdılması ilə yanaşı, bu ərazilərdə ekoloji vəziyyəti də çox bərbad hala salıb. Vaxtilə həmin bölgələrdəki meşə qoruqları və oradakı nadir fauna, floramız, çaylardakı zəngin sərvətimiz erməni vandalları tərəfindən dağıdılıb, qırılıb. Azərbaycanın erməni işğalı altında qalan əraziləri təcavüzkar ermənilər tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terror nəticəsindən regionun ekosistemini, təbiətini və resurslarını məhv ediblər. Ermənistanın son 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilən ərazilərin təbii sərvətlərinə və ətraf təbii mühitinə bərpası mümkün olmayan külli miqdarda ziyan vurması göz qabağındadır. Həmin ərazilərin ətraf təbii mühitinə vurulan ziyan isə regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına yol açıb. Məsələn, Qazax rayonu istiqamətində, Murov dağ silsiləsi boyu, Ağdərə istiqamətində Talış, Gülüstan, Baranbart meşə ərazisində 100 hektarla sahədə fıstıq, saqqız, göyüş, şam, palıd və s. çoxillik ağaclar kəsilib və Ermənistana daşınıb. Bu və digər məsələləri dünya səviyyəsində qaldırmaq, ermənilərin hiyləqər siyasətini açıq aşkar göstərmək üçün yüksək səviyyədə bütün dünya dillərinə peşakar tərcümələr etmək lazımdır.

XXI əsr bəşəriyyətin informasiya məkanında və ekologiya sahəsində yeni çağırışlar qoyur. Kütləvi informasiya sayəsində tərcümənin bəşəriyyətin həyatında rolu durmadan artır. Əgər əvvəllər tərcümə fəaliyyətinə yalnız bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə bağlı baxılırdısa, bu gün xüsusi xarakterli: informasiya, ekoloji, iqtisadi, hüquqi, texniki mətnlərin tərcümələri həm həcmə, həm də ictimai əhəmiyyətə görə getdikcə daha mühüm yer tutmağa başlayıb.

Məlum olduğu kimi, elm və texnikanın davamlı inkişafı ilə əlaqədar tərcüməçi çox vaxt qeyri-ekvivalent terminologiya, çoxmənalı və polisemik terminlərin, reallıqların iki və ya daha çox dildə əks etdirilməsi yollarının uyğunsuzluğu ilə qarşılaşmalı olur. Düzgün tərcümənin əsasını adekvatlıq prinsipi təşkil edir - tərcümə mətninin orijinal mətnə uyğunluğu, yəni əcnəbi mətnin məzmununun üslub xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə qorumaqla ana dilinə dəqiq ötürülməsi. (Алексеева, 2006: 352)

Ətraf mühit problemlərinə görə ekologiya dünyada məşhurlaşmış. Müxtəlif ölkələrin alimləri elmin inkişafına mühüm töhfələr vermişlər, ona görə də ekoloji terminologiya geniş miqyaslı çoxmillətli linqvistik çalılara malikdir. Son onillikdə ekologiyanın mütərəqqi inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin hər bir insanın həyatında mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Lakin terminlərin yüksək konsentrasiyası olan elmi ədəbiyyatın tərcüməsi prosesində transformasiyalardan istifadəni tələb edən və məna itkisinə səbəb ola biləcək çətinliklər yaranır.

Ekoloji mətnlərin tərcüməsində bir çox elementlər unikaldir və texnologiyalar hədəf dil üçün yenidir; terminologiyanın unifikasiya problemi son dərəcə aktualdır.

Ekologiya yüz ildən artıqdır ki, sürətlə inkişaf edir. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan elm adamları prosesə əhəmiyyətli töhfə verdilər, buna görə də onun terminologiyası milli dil koloritinə malikdir. O, bir çox başqa elmləri də mənimsədi, bu da onun leksik vahidlərinin formalaşmasına təsir etdi.

Texniki tərcümə müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında xüsusi elmi və texniki məlumat mübadiləsi üçün istifadə edilən tərcümədir. İxtisaslaşmış ədəbiyyatın tərcüməsində yaranan çətinliklər elmi fəaliyyəti və texnoloji tərəqqini ləngidir. Tərcümə ona əsaslanır ki, hər bir dil vahidi ifadə müstəvisi (forma) və məzmun (məna) müstəvisinə malikdir. Onun vəzifəsi ifadə planını əvəz edərək məzmun planını dəqiq çatdırmaqdır. (Миньяр-Белоручев, 1996: 78)

Təəssüf ki, bu gün bu mövzunun tədqiqi ilə məşğul olan bir çox dilçi alimlər ekologiya ilə bağlı terminologiya üzrə kifayət qədər ixtisaslaşdırılmış lüğətlərin çatışmazlığı probleminin olduğunu və bunun nəticəsində tərcümə prosesində çətinliklərin və tərcümə edilmiş mətnlərdə səhvlərin yarandığını bildirirlər. Bu sahə lazım olduğu kimi inkişaf edilsəydi, bunun qarşısını almaq olardı. Bu lüğətlərə ehtiyac qaçılmazdır, çünki ekoloqların gələcək işi üçün xüsusi mətnləri başa düşmək lazımdır.

20-21-ci əsrlərdə kifayət qədər dolğun şəkildə öyrənilmiş müasir Avropa dillərinin lüğətindəki sistemli əlaqələr, tərcümənin tipoloji əsasları ekoloji mətnlərinin tərcümə problemini tam aradan qaldırmır.

Ekologiyaya dair elmi mətnlər bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir, həm leksik tərkibi, həm də tərcüməsi baxımından onların spesifikasiyini təşkil edir. Müxtəlif funksional üslub və janrlara aid çoxlu mətnlər var. Onlardan biri də ekoloji diskursdur. Ekoloji mövzu və problemlərin dildə ifadəsi kimi başa düşülür. Bu, ekoloji mövzularda ünsiyyət vəziyyəti ilə müəyyən edilmiş ardıcıl, şifahi və ya yazılı mətnidir. Ekoloji müzakirənin əsas anlayışı və mövzusu təbiət və ətraf mühitin vəziyyətidir. Funksional-üslub təsnifatı nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı ekoloji diskurs növlərini ayırd etmək olar: 1) elmi (elmi məqalələr, ekoloqlar tərəfindən yaradılmış tədqiqatlar); 2) jurnalistik (jurnalistlər tərəfindən yaradılan və mətbuat, televiziya, radio və internet vasitəsilə yayılan mətnlər).

Termin elmi mətnin əsas komponentlərindən biridir. V.N. Komissarovun tərifinə görə, “terminlər müəyyən elm və ya texnika sahəsində mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunan konkret obyekt və anlayışları ifadə edən söz və ifadələrdir”. (Комиссаров, 2012: 110) Ekoloji termin dedikdə ekologiya elminə xas olan obyektləri və anlayışları bildirən söz və ya ifadə başa düşülür. Ekoloji terminologiyanın aşağıdakı leksikoloji xüsusiyyətini qeyd etmək məqsəduyğundur: ekoloji mətnlərin tərcüməsində əsasən xüsusi lüğətdən yox, dar tematik-

semantik sahəyə birbaşa aidiyyəti olmayan, həm sabit, həm də təsadüfi terminoloji tərkibinə daxil olan geniş istifadə olunan lüğətdən istifadə olunur. Təəssüf ki, bu gün bu sahənin tədqiqi və tərcüməsi ilə məşğul olan bir çox dilçi alim və tərcüməçilər ekoloji mətnlərin tərcüməsində çətinlik probleminin olduğunu və bunun qarşısını almaq mümkün olan xətalərin olduğunu qeyd edirlər. Ekologiya sahəsində mətnləri tərcümə edərkən təkcə sabit ifadələr və terminlər deyil, həm də bu terminlərlə mənaca əlaqəli olan adi lüğətlər xüsusilə çətinlikdir. Səhv başa düşülsə, ola bilər tərcümə edilmiş mətnin mənasında dəyişiklik olacaq və nəticədə psevdo-elmi mətn yaranacaq.

Hal-hazırda bir çox yanaşma və metodikalar var: linqvistik, linqvokoqnitiv, mətnin üslubi, redaksiya, linqvostilistik, linqvokulturoloji və tərcümə təhlili. Onların hər biri bir və ya bir neçə müasir linqvistik yanaşmaya əsaslanır, yəni:

- ünsiyyət,
- semantik-üslubi,
- struktur-semantik,
- praqmatik,
- koqnitiv,
- tipoloji,
- linqvistik sinergetik,
- fənlərarası

Hər biri konkret, adətən xüsusi məqsədlərə nail olmağa yönəlib.

Termin aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: dəqiqlik, birmənalılıq və təyin edilmiş anlayışın ciddi uyğunluğu. (Комиссаров, 2012: 111). Xüsusi lüğət olan ekoterminlər tərcüməçi üçün təkcə müqayisə edilən dillərin struktur və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də aşağıdakı səbəblərə görə çətinlik yaradır:

- semantikanın kontekstlə şərtliyi,
- qismən ekvivalentlik və ya onun olmaması,
- tərcümə texnologiyası, metodu və üsullarının seçimi,
- tərcüməçinin bacarıqları,
- istifadəçilərin kateqoriyaları,
- tərcümə situasiyaları,
- müəllifin niyyətləri (və s.)

Ənənəvi olaraq mətnin tərcümə təhlili aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) mətnin kommunikativ və praqmatik xüsusiyyətləri və onların tərcümə üçün əhəmiyyəti;

2) mətnin struktur və semantik xüsusiyyətləri və mətnin bağlılığı və ardıcılığı üçün əhəmiyyəti;

3) mətnin semantik və üslub xüsusiyyətləri və onların tərcümə üçün əhəmiyyəti;

4) transformasiyalar və digər mətnlərin ötürmə üsulları.

Orijinala adekvat, semantik və üslub baxımından ən dəqiq mətn əldə etmək hər bir tərcüməçinin əsas vəzifəsidir. Tərcümənin adekvatlığı tərcümənin düzgünlüyünü qiymətləndirmək üçün əsas meyardır. Adekvat tərcümə orijinalın məzmun və formasını onların ayrılmaz əlaqəsində dəqiq çatdıran, orijinal mənbənin həm semantik cəhətini, həm də üslubi orijinallığını yenidən yaradan tərcümə hesab olunur. Dillər arasındakı fərqlərə görə, sözdən-sözə tərcümə vasitəsilə orijinalın adekvat təsvirinə nail olmaq çox nadir hallarda olur. Hərfi tərcüməyə yalnız iki dilin leksik vasitələrinin və qrammatik formalarının semantik və stilistik funksiyalarının üst-üstə düşdüyü hallarda icazə verilir. Tərcümənin adekvatlığı orijinalın formalarını təkrarlamaqdan imtina etməklə əldə edilir.

Professional tərcümə üçün mətnin özünün semantik yükünə diqqət yetirilməlidir. Bu, elmi ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı ən çox yayılmış səhvlərdən biridir. Bir qayda olaraq,

istənilən dildə çoxfunksiyalı sözlər var ki, onların istifadəsi cümlənin mənasından tamamilə asılıdır.

Mətnin əsas məlumatlarını başa düşmək sözün adı və ya “texniki” mənasında istifadə olunduğunu müəyyən etməyə kömək edir; bundan əlavə, terminoloji ifadənin bir hissəsinin mətndən çıxarılması halları da var ki, bu da tərcüməni çətinləşdirir. Belə hallarda kontekstin yalnız təxminə tərcüməsi kömək edir.

Tərcümə səhvləri ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatın üslub xüsusiyyətlərini də vurğulamaq olar. Xüsusilə, bu, məchul növ və birinci şəxs formasının istifadəsidir. Məchul növ və şəxsdən düzgün istifadə edilməməsi tərcüməni də, mətni də çətinləşdirir. Ekologiya mütəxəssisləri tərcümə edərkən bu üslubun elmiliyə daha yaxın olduğuna inanaraq şəxsiyyətsiz konstruksiyalardan istifadə etməyə tövsiyə edirlər. Lakin bu, yalnız mətni başa düşməyi çətinləşdirir və qrammatik səhvlərə yol vermə ehtimalını artırır.

İxtisaslaşdırılmış ədəbiyyatın ilkin mənasına yaxınlaşmaq üçün aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir.

- 1) Təklif olunan mövzunu aydın başa düşmədən mətni tərcümə etməyə başlamayın.
- 2) Mürəkkəb ifadələri və çoxmənalı terminləri atlayaraq, məlumatın əsas hissəsini tərcümə edin.
- 3) Tərcümə edərkən lazımi terminoloji lüğətlərdən istifadə edin.
- 4) Elmi rəvayət tərzinə riayət edin.
- 5) Bütün mətnin spesifikasiyasını iki dəfə yoxlayın.

Demək olar ki, ekoloji mətnlər tərcüməsi ən çətin olanlardandır. Buna görə də ekoloqun təkcə dili yaxşı bilməsi və əhəmiyyətli lüğət ehtiyatına malik olması deyil, həm də rast gəlinən terminlərin mənasını başa düşməsi, orijinala yaxın olan mənasını vurğulamağı bacarması, öz sözünü iki dəfə yoxlamaq vərdişinə malik olması lazımdır. Bir vacib də məqam var, belə mətnləri tərcümə edən tərcüməçi nəinki mükəmməl xarici dil biliyinə malik olmalıdır və bu mövzunu başa düşməlidir, onun həm də ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş vətəndaş mövqeyi olmalıdır. Ya.İ. Retzker qeyd etdiyi kimi: “Terminləri tərcümə edərkən düzgünlüyün və dəqiqliyin təminatı tərcüməçinin işlədiyi elm, texnologiya və incəsənət sahəsini yaxşı bilməsidir” (Рецкер, 1982: .33).

Ekologiya sahəsində tərcümələrin xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatlarla məşğul olan dilçilər ekologiya sahəsində terminlərin tərcüməsinin bir neçə yolunu, o cümlədən aşağıdakıları müəyyən edirlər:

- 1) Müxtəlif dillərdə terminlərin üst-üstə düşməsi. Onlar bir dildən digər dilə əvəz etməklə tərcümə olunur.
- 2) Müxtəlif dillərdə terminlər müxtəlif cür təsnif edilə bilər, ona görə də bu halda tərcümədə analogiya üsulundan istifadə edilir.
- 3) Beynəlxalq sözlər olan terminlər kalka üsuluyla tərcümə olunur.
- 4) Xarici dildə yeni anlayışı ifadə edən termin müəyyən edilmədikdə, təsvir üsulundan istifadə olunur.

Müxtəlif dillərdə ekoterminalar dilin tipoloji xüsusiyyətlərindən, ekoterminaların istifadə olunduğu mətn tiplərindən və yaxud kommunikativ situasiyadan, həmçinin onların istifadəsinin praqmatik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öz xüsusiyyətlərini əldə edir.

Bununla əlaqədar olaraq fransız və azərbaycan dillərində ekoterminaları təhlil etmək üçün aşağıdakı meyarlardan istifadə etmək lazımdır:

- 1) semantik və üslub xüsusiyyətlərinə görə;
- 2) semantik quruluşa görə;
- 3) morfoloji/qrammatik quruluşa görə;
- 4) funksional və semantik xüsusiyyətlərinə görə;
- 5) öyrənilən dillərin ana dilində danışanların assosiasiya xüsusiyyətlərinə görə;
- 6) tərcümə üsullarına görə;

7) dillərdə tipoloji əlamətlərə görə.

Bütün əlaqəli elmlərdən fərqli olaraq, ekologiyanın məqsədi həm öyrənilən mövzunu təsvir etmək, həm də cəmiyyətin diqqətini müasir cəmiyyətin üzləşdiyi problemlərə cəlb etməkdir, buna görə də ekoloji mövzular üzrə mətnlərdə alt üslubunun vahidləri də mövcuddur.

Son zamanlar xəbərlərdə və mediada elmi terminologiyanın rolu artır. Praqmatik vəzifə - ictimai və siyasi xadimləri, bütün ictimaiyyəti ətraf mühitin mühafizəsi üçün tədbirlər görməyə təşviq etməkdir. Amma jurnalistlər heç də həmişə nədən yazmaq lazım olduğunu kifayət qədər dərinləndirərək dərk etmirlər. Müvafiq olaraq, elmi üslub vahidlərindən səhv istifadələrin sayı artır.

Bu cür səhvlər hansısa məşhur bir şəxs tərəfindən edildikdə, mətbuatın fəal surətdə sitat gətirdiyi ictimai nitqində edildiyinə görə son həqiqət kimi ictimai şüura sürətlə nüfuz edir.

Elmi və texniki ədəbiyyatı tərcümə edərkən, terminin kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, buna görə sözün mənası da müəyyən edilir" (Коваленко, 2003: 255). Ekoterminlər arasında ən mühüm fərq terminlərin semantikasına emosional və qiymətləndirici komponentin daxil edilməsidir. Məsələn fransızca: *pays victime du réchauffement climatique, perte d'habitat, ville durable*; və ya azərbaycan dilində: çirklənmə, yaşıl partiyası, ekoloji fəlakət, həssas növlər, torpağın tükənməsi. Ekoterminlər müəyyən nəzəriyyənin, cəmiyyətin strukturuna müəyyən baxışlar sisteminin tərkib hissəsidir, yəni sosial elmlərin terminlərinin gizli qiymətləndirilməsi onların məzmun strukturuna daxil edilir.

Ekoterminlərin tərcüməsində bir sıra problemlər yaranır. Əsasən ekoterminlərin bir dildən digər dilə tərcüməsinin tipik yolları bunlardır:

1) *Sözbəsöz tərcümə.* Belə tərcümə xarici dildən terminin tam formasını verir, a) söz səviyyəsində (transliterasiya), həm də onun semantikasını tam çatdırmağa imkan yaradır. Məsələn: fr. *émission* – az. emissiya; fr. *Stabilisation* - az. stabilləşdirmə (ekol. “ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün tullantıların zəhərli komponentlərinin dağılmasına imkan verməyən tullantıların emalı üsulu”); b) söz birləşmələri səviyyəsində, məsələn: fr. *effet de serre* - az. parnik effekti (ekol. “günəşin istilik enerjisinin xeyli hissəsinin yer üzərində tutulması”). Hərfi mənada tərcümə edilmiş bəzi ekoterminlər tarixi inkişaf prosesində metonimik və ya metaforik köçürmə yolu ilə ekotermin və ya onun struktur komponentinə çevrilmiş milli-mədəni fransız reallıqlarının adlarının orijinal semantikasının yenidən nəzərdən keçirilməsini (ikinci dərəcəli nominasiya) daşıyır.

Məsələn: fr. *la France face au défi écologique* - az. Fransa ekoloji çağırışla üz-üzədir. Bu kontekstdə fr. *défi* tarixən cəngavəri döyüşə çağırmaq mənasını verən *écologique* sifətinə uyğun gəlmir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində *défi* (qorxu) (1523) semantikasi “şəxsi döyüşə çağırış, təxribat” (1575), daha sonra “məğlubiyyəti qəbul etməmək, tabe olmaq, təslim olmaq” (1847) mənalarına çevrilmişdir. Sonradan bu mənə da dəyişmişdi: “cəsarətlə qarşı çıxmaq, qorxmada qarşılamaq, qorxmamaq hərəkəti; müqavimət göstərmək, nəyəsə və ya kiməsə cəsarətlə hücum etmək” (1948) və 1942-ci ildə – “mürəkkəb tapşırığı həyata keçirmək üçün çağırış, verilmiş vəziyyətə reaksiya”. 1946-cı ildən *défi* ədəbi mənbələrdə ekoloji kontekstdə rəsmi işlədilir (məsələn: *le défi atomique*).

fr. *green zone* – az. yaşıllıq zonası: “şəhər hüdudlarından kənarda, meşələrin, meşə parklarının və digər yaşıllıqların əhatə etdiyi, qoruyucu sanitariya-gigiyena funksiyalarını yerinə yetirən və əhalinin istirahət yeri olan ərazi”;

fr. *effet de serre* – az. parnik effekti;

fr. *technologie du charbon propre* – az. təmiz kömür texnologiyası: “kömürdən istifadə üçün ekoloji cəhətdən təmiz texnologiya”;

fr. *service écosystémique* – az. ekosistem xidmətləri “ekosistemin istismarı, yəni insanların təbii mühit məhsullarından iqtisadi məqsədlər üçün istifadəsi”;

fr. résistant au changement climatique – az. iqlim dəyişikliyinə davamlı: “təbii şəraitə görə və ya görülən tədbirlər nəticəsində antropogen fəaliyyət nəticəsində yaranan iqlim dəyişikliyinə daha az həssas olan müəyyən əhali və ya ekosistemə xas olan” və s.

2) *Kalka üsulu*, beynəlmillər ekoterminalər tərcümə etməyin ən geniş yayılmış üsullarından biridir. Bu tərcümə üsulu orijinal dildə sözün həm morfoloqik strukturunu, həm də onun semantikasını çatdırmağa imkan verir. Belə ekoterminalər müqayisə edilən hər iki dildə əsasən monosemikdir. Məsələn, fr. écotaxe - az. eko-vergi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı. Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Avropa Agentliyinin tərifinə əsasən ekoloji vergi geniş mənada yığım bazası ətraf mühitə xüsusi mənfi təsir göstərən vergi kimi müəyyən edilə bilər”; fr. ornithologue-amateur - az. ornitoloq-həvəskar “quşların həyatını və davranışını müşahidə edən qeyri-mütəxəssis”; fr. énergivore – az. enerji tutumlu “böyük miqdarda enerji istehlakı”; fr. écoresponsable - rus. eko-məsuliyyətli “həyat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirindən xəbərdar olan”;

fr. émission → az. emissiya (atılma);

fr. stabilization → az. stabilləşdirmə (“ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək məqsədi ilə tullantıların zəhərli komponentlərinin dağılmasına imkan verməyən tullantıların emalı üsulu”);

fr. ecotoxicology → az. ekotoksikologiya (“toksikologiyanın ekosistemlərə təsirini və onların biosferdə, xüsusən qida zəncirlərində dövrüyəsini öyrənən toksikologiya sahəsi”);

fr. écotecnologie → az. ekotexnologiya (“həyat dövrünün hər bir mərhələsində ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısını alan və ya azaldan malların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üzrə tədbirlər kompleksi”);

fr. écosystème → az. ekosistem (“canlı orqanizmlər birliyindən (biosenoz), onların yaşayış yerindən (biotop), onlar arasında maddə və enerji mübadiləsi aparən əlaqələr sistemindən ibarət olan bioloji sistem”);

fr. écoindustrie → az. ekosənaye (“ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq və ya qorumaq üçün məhsul və ya xidmətlər təklif edən və ya ətraf mühitə uyğun istehsal vasitələrindən istifadə edən sənaye”) və s.

3) *Transkripsiya; transliterasiya*, tərcümə transkripsiyası, tərcümə transliterasiyası əksər hallarda birbaşa ekoterminalərə deyil, ekoloji problemlərlə əlaqəli olan xüsusi adların tərcüməsində istifadə olunur (ekoloji fəlakətlər, partlayışlar, yataqlar, ekoloji faciələr və s. “hissə-bütöv” əsasında və ya hiponimiya yolu ilə metonimik köçürmə yolu ilə yaranan ekoloji problemlər);

4) *Leksik-semantik əvəzetmə* (ümumiləşdirmə, dəqiqləşdirmə, modulyasiya) tərcümədə təkcə subyektiv səbəblərdən (tərcüməçinin istəyi ilə) deyil, həm də doğma dilin mentalitetinin və qavrayışının milli-mədəni xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq baş verir. Leksik-semantik əvəzetmə dil daşıyıcısının düşüncəni fərqli tərzdə dinləyicilərin başa düşməsinə xələl gətirmədən məlumatı sadələşdirilmiş şəkildə çatdırılmasıdır. Məsələn: fr. anticipation des risques - az. fəlakətə hazırlıq (xüsusi); fr. déchets interdits - az. zibil atmayın (modulyasiya); fr. ville durable - az. ekoloji şəhər (dildə semantikanın sadələşdirilməsi ilə müşayiət olunan ümumiləşdirmə); fr. gestion intégrée - az. kompleks idarəetmə, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə (modulyasiya); fr. corridor biologique - az. ekoloji dəhliz (ümumiləşdirmə) və s. Gördüyümüz kimi, təhlil edilən linqvistik vahidlər və onların tərcüməsi üsulları (leksiko-semantik əvəzləmələr) arasında modulyasiya ümumiləşdirmə və konkretləşdirmədən qat-qat çox istifadə olunur və bununla fransız dilinin və onun daşıyıcılarının dünyagörüşü, mentalitetinin xüsusiyyətlərini, milli-mədəni xüsusiyyətini göstərir.

5) *Təsviri tərcümə* (əlavə izahat): ekoterminalərin linqvistik tərcümə təhlili prosesində fransız dili ilə müqayisədə azərbaycan dilində mövcud olan boşluqlar göstərilir. Təhlil edilən ekoterminalər arasında təsviri tərcümə aşağıdakı ekoterminaləri tələb edir: fr. diatomiste - az. diatomları tədqiq edən alim, fr. hydrolienne – az. su axını ilə işləyən elektrik stansiyası və s.

Azərbaycan və fransız dillərinin ekoterminal sistemi, bir çox başqaları kimi, inkişaf etməkdə davam etdiyindən, şübhəsiz ki, gələcəkdə fransız dilinin adı çəkilən ekoterminaləri müvafiq ekvivalent nominasiyalar dildə və nitqdə istifadə tezliyindən asılı olaraq, linqvistik vasitələrin qənaət qanununun təsiri ilə azərbaycan dilində söz və ya ifadənin formasını alacaqlar;

6) *Ekvivalent tərcümə*, məsələn: fr. lombri-filtration - az. vermikultura, vermitexnologiya; fr. équithérapie - az. hipoterapiya; fr. électrosynthèse microbienne - rus. mikrobial elektroliz və s.;

7) *Sinonim tərcümə*, məsələn: fr. tourisme vert – az. (yaşıl turizm) ekoloji turizm, fr. restriction - rus. Ristriksiya (məhdudiyət) məhdudlaşdırma, azalma; fr. recurrent - az. (təkrarlanan) müntəzəm, dövrü, təkrarlanan, fr. déforestation – az. meşələrin qırılması, fr. désertification - az. səhrələşmə və s.;

8) *Abbreviatura*, məsələn: f.p. EIE (étude d'impact sur l'environnement) – az. ƏMTQ (ətraf mühitə təsirin öyrənilməsi); f.p. GIEK (Groupe d'experts intergouvernemental sur l'évolution du climat) – az. İDHP (İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel); fr. AIEA (Agence internationale de l'énergie atomique) – az. MAQATE (Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik) və s.

9) *Mürəkkəb transformasiyalar*: "söz sırasının dəyişdirilməsi + transkripsiya / transliterasiya + təsviri tərcümə / əlavə izahat", "qrammatik əvəzetmə (yəni qrammatik formanın və / və ya qrammatik kateqoriyanın dəyişdirilməsi + təsviri tərcümə / əlavə izahat)".

NƏTİCƏ

Son onilliklərdə ekologiya mövzusunun aktuallaşması və kütləviləşməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədə yeni terminlər, elmi anlayışlar tədricən cəmiyyət tərəfindən mənimsənilərək geniş kütlələrin şüuruna daxil olmuşdur. Sivil ölkələrin əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsində planetin gələcəyinə maraq formalaşdığına görə yüksək ixtisaslaşmış dil vahidləri bu şəkildə populyarlaşır, leksik lüğət qrupuna daxil edilir və bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə çevrilir. Dildə və nitqdə ekoterminalərin aktuallaşması hər gün sosial fəaliyyətin müxtəlif səviyyələrində müşahidə olunur. Müxtəlif janrlı elmi mətnlərdə ekotermnologiya nominativ, koqnitiv, praqmatik və kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. İnsanlar ekoloji problemləri müzakirə etməyə başlayırlar, buna görə də müasir dilçilər və tərcüməçilər öz təhlili sahəsinə təkcə xüsusi mətnləri deyil, bir çox başqa mənbələri də daxil edirlər. Ekoterminalər məcazi və ya geniş mənada iqtisadi diskursa, reklam mətnlərinə, dövlət sənədlərinə, eləcə də xalq mahnılarına, bloq yazışmalarına, şəxsi söhbətlərdə şifahi müzakirələrə və tok-şoulara daxil edilir. Buna görə də ekoloji mətnlərin düzgün və professional şəkildə tərcüməsi çox vacibdir.

Ətraf mühit kimi konkret bir sahədə tərcümə üçün məsuliyyət daşımaq, ətraf mühitin çirklənməsi probleminə diqqət çəkmək, sadəcə olaraq sənədləri bir dildən digər dilə tərcümə etmək və ya lüğətlərlə və terminlərlə işləmək demək deyil. Bu cür iş tərcüməçinin yüksək səviyyədə hazırlığını, müvafiq texniki terminologiyayı bilməsini və orijinal mətnləri hədəf dilin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq bacarığını tələb edir.

Bundan əlavə, ekologiya sahəsində tərcümə daimi inkişaf tələb edir. Tərcüməçi təkcə xüsusi terminologiya biliyinə malik olmamalı, həm də elmlərə: biologiya, kimya, fizika, ekologiya və okeanoqrafiyaya maraq göstərməlidir.

Hazırda tərcüməçilərin işi əsasən nəşrlərə yönəlib və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında hesabatların, müvafiq qanunvericilik aktlarının və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin tərcümələrini əhatə edir. Buna görə də, bu sahədə yüksək keyfiyyətli tərcümə xidmətləri göstərmək üçün bütün növ tərcümələrin dəqiqliyi lazımdır: şifahi, yazılı, veb saytların və proqram təminatlarının tərcüməsi.

ƏDƏBİYYƏT

1. Айзенкок С.М., Багдасарова Л.В., Васина Н.С., Глущенко И.Н., (2003), «Научно–технический перевод». - Ростов–на–Дону: Феникс
2. Алексеева И.С., (2006), Введение в переводоведение. М.: Академия
3. Буровский А., Якуцени С., (2011), Политическая экология. – М.: Директ-Медиа
4. Белозерова Н. Н., Лабунец Н. В., (2012), Эколингвистика: в поисках методов исследования. Тюмень: ТюмГУ
5. Денисенко Ю.А., Коммисаров В.Н., Черняковская Л.А., (1981), «Пособие по научно–техническому переводу». – М.
6. Коваленко, А.Я., (2003), Общий курс научно-технического перевода: Пособие по переводу с английского языка на русский.
7. Коммисаров В.Н., (2012), Современное переводоведение: учебное пособие. – М.: ЭТС
8. Миньяр-Белоручев Р.К., (1996), Теория и методы перевода, М.: Московский Лицей
9. Рецкер, Я.И., (1982), Пособие по переводу с английского языка на русский язык.
10. Сеченова Е.Г., (2013), Научный текст как объект перевода: опыт перевода статей «Вестника ТюмГУ» Экология перевода: перспективы междисциплинарных исследований. Материалы I Международной научно-практической конференции (г. Тюмень, 4-5 октября 2013 г.). — Тюмень: Издательство «ШУКЛИН & АЛЕКСАНДРОВ»
11. Фаюршина Е.А., (2013), Переводчик в современном мире. Экология перевода: перспективы междисциплинарных исследований. Материалы I Международной научно-практической конференции (г. Тюмень, 4-5 октября 2013 г.). — Тюмень: Издательство «ШУКЛИН & АЛЕКСАНДРОВ»
12. Dury P., (2006), La dimension diachronique en terminologie et en traduction spécialisée: le cas de l'écologie, Journal F. Gaudin et D. Candel, Aspects diachroniques du vocabulaire, Rouen: Publications des Universités de Rouen et du Havre
13. Meyer I. Mackintosh K., (2000), "L'Etirement" du sens terminologique: aperçu du phénomène de la déterminologisation // Le Sens en terminologie, Travaux du CRTT, H. Béjoint & P. Thoiron (eds.), Lyon, Presses universitaires de Lyon
14. Pruvost J. Sablayrolles J.-F., (2003), Les néologismes. Collection “Que sais-je ?” – Paris : PUF
15. Sablayrolles J.F., (2000), La néologie en français contemporain – Paris, Champion.

